

Han ligger under en blå sten

Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis

Af Per Kristian Madsen

1. Indledning

Der skal først redegøres for den katolske kirkes almindelige regler i forbindelse med død og begravelse, baggrunden for disse og traditionsudviklingen i tiden indtil ca. 1300. To kildegrupper vil især blive benyttet, nemlig den kanoniske lovgivning og de liturgiske retningslinier. Herefter vil fra nogle udvalgte skriftlige kilder, fortrinsvis med tilknytning til kirken, blive udtaget stof til belysning af den hjemlige praksis i middelalderen. Hensigten er især at karakterisere forholdet mellem de skrevne anvisninger og de spor, arkæologerne stilles overfor.

Det ideelle, men i virkeligheden måske knap nok mulige, var selvfølgelig at sammenstille alt foreliggende, relevant materiale, herunder også billedstoffet, og i den sammenhæng tillige gravstenene og de dodes monumenter af enhver art, samt hvad der eventuelt kan hentes af oplysninger i f.eks. annaler, lovtekster og testamenter. Som det siden skal demonstreres, er netop de sidstnævnte kilder ikke særligt givende, specielt hvad angår gravskikken, og når en større samlet fremstilling i det hele taget ikke skal forsøges her, hænger det sammen med emnets store omfang og talrige forgreninger, samt de noget nær utallige afvigelser fra normen, som optræder overalt (1).

For selv om der kan hentes tilsyneladende ganske faste retningslinier i kirkens lovgivning, må det tages i betragtning, at denne i sig selv opsamler og viderefører

stof af forskellig oprindelse og alder, og at den kun angiver den accepterede og til dels foreskrevne norm inden for et vist tidsrum, mens praksis varierede, både til forskellig tid, inden for kirkens enkelte dele, og fra sted til sted. Lokal skik og brug har spillet ind, således at der næppe har været et sogn i middelalderen, som ikke på et eller andet punkt fulgte egne traditioner.

Disse forhold har ikke mindst betydning ved benyttelsen af de middelalderlige, liturgiske skrifter, i det omfang de overhovedet behandler begravelsen. Tillige tynges det reale stof i den type kilder ned af den erklærede bestræbelse på at iklæde alle foreteelser en symbolsk eller allegorisk dragt. At der heri og gennem en konfrontation af de forskellige kildegrupper til gengæld opstår muligheder for en forståelse af datidens tankegang, in casu dens opfattelse af døden, er givet, og hører til de mest fascinerende træk ved emnet (2).

2. Baggrunden

Grundlaget for den katolske kirkes begravelsesregler må søges i førkristen, romersk levevis og lovgivning. Romerne anvendte, såvidt det ses, næsten til stadighed både jordfæste og ligbrænding. Dog vinder den første form frem i tiden efter Kristi fødsel (3).

Som alle indbyggere i det romerske rige måtte også de kristne indrette sig efter de gældende love på området. Det hed her som noget grundlæggende, at graven var fredhellig, samt at enhver frit kunne vælge sit grav-

sted, hvor han ville, dvs. at det i praksis blev familierne, som forestod begravelsen af deres egne døde, og at dette skete på vedkommende slægts egen jord. Dermed kom også beslægtede og andre medlemmer af den romerske husstand med forskellig religion til at hvile sammen. Princippet om det frie valg af gravsted, slægtssamhørigheden også efter døden og respekten for afdødes sidste vilje overførtes fra romerne til kirken, hvor det forblev gældende middelalderen ud. Selve omsorgen for de døde taltes blandt de syv kristne barmhjertighedsgerninger.

Imidlertid var begravelser inde i de romerske byer ikke tilladt, når undtages ganske få personer med særlig, religiøst betinget status. Også de kristne måtte derfor i den første tid begrave deres døde – sammen med ikke-kristne – uden for byerne. Karakteristisk for den romerske by er da bl.a. også gravpladserne uden for denne og ofte også rækken af mausoleer og gravminder langs med indfaldsvejene – f.eks. ved Via Appia syd for Rom. Brugen af de underjordiske gravanlæg, katakomberne, som af og til fremhæves som et specielt kristent træk i forbindelse med, at de første menigheder kunne afholde skjulte sammenkomster ved gravene, er ikke i sig selv noget kristent fænomen. Det hænger for Roms vedkommende snarere sammen med millionbyens behov for gravpladser til flertallet af befolkningen, for hvem mausoleer ved Via Appia var noget uopnåeligt. Og endvidere rekrutterede kristendommen en stor del af sine tidligste tilhængere blandt samfundets laveste, kvinderne, de frigivne og slaverne.

Uden for byen blev også de kristne martyrer gravlagt og deres grave holdt i hævd gennem afholdelse af sammenkomster og mindemåltider samt med tiden egentlige messer. Der kunne som markering af en sådan grav rejses en lille »memorie-bygning« over graven, og fremskyndet af kristendommens lovliggørelse i

300-årene opførte man kirker over helgenernes grave, som på denne måde så at sige knyttede alteret og den tilhørende gudstjeneste til sig. Det sidste er ikke det mindst væsentlige, idet frembærelsen af messeofferet, og dermed nadvaren, kom til at foregå i nær fysisk kontakt med de helliges levn. Hævdelsen af, at helgenrelikvier og helst af martyrer absolut måtte findes i et kristent alter var dermed nærliggende, bl.a. med henvisning til de ord i Johannes Åbenbaring (kap. 6,9), hvor der tales om deres sjæle under alteret, som er dræbt for Guds og vidnesbyrdets skyld. Typisk i så henseender er beretningen om de romerske apostelfyrster Peters og Paulus' endeligt. Den første korsfæstedes i året 64 – ifølge traditionen med hovedet nedad – og blev jordet på en gravplads »in Vaticano« nord for Neros cirkus på Tiberens højre bred modsat Roms centrale del. I dag knejser Peterskirken over en delvist udgravet antik gravgade, hvor Peters grav udpeges. Paulus fandt som romersk borger martyrdøden ved halshugning med sværdet, og han fik sin grav syd for byen, dér, hvor siden basilikaen S. Paolo fuori le Mura – uden for murene – er rejst.

Med kristendommens lovliggørelse ved kejser Konstantin i året 313 og dens gradvise ophøjelse til statsreligion blev det muligt at flytte martyrerne ind i byerne til menighedskirkerne. Det blev følgelig nødvendigt ved denne translation af de døde at bryde med princippet om gravens ukrænkelighed, men kravet om relikvier til altrene var stærkere. I praksis afstedkom dette en rovdrift på relikvier samt fra midten af 300-årene en stadig ivrigere eftersøgning og opsplitting af ægte som uægte helgenlevn. Et problem i den sammenhæng var det unægtelig, at flertallet af ægte martyrer havde lidt døden i Rom og lå begravet her, idet denne bys kirkelige myndigheder frem til slutningen af 300-årene forsøgte at håndhæve det gamle forbud mod forstyrrelse

**Et commence vng excellent et tres
prouffitable liure pour toute creatu
re humaine appelle le miroer de mort**

I E fus indigne seruiteur
Au tēps de ma pmiere ieunesse
De loutrespasse de valeur
La ioye de mon pouure cuer
Ma parassouie maistresse
Mais la mort par sa grand rudesse
Enuyeuse de nostre bien
Print son corps et laissa le myen   a i

af gravfreden – vel ikke mindst til egen fordel, da det jo gav umiddelbar rådighed over talrige helgenlevn. En siden flere gange kopieret løsning på problemet med manglende lokalhelgener udformedes f.eks. i Milano, hvis navnkundige ærkebiskop Ambrosius (340-397) gennem en drøm erfarede om to hidtil næppe kendte martyrs grave i byen. Disse blev dernæst genfundet ved en udgravning, således at de hellige ben under stor højtidelighed kunne overføres til Milanos domkirke, hvor så siden Ambrosius selv blev jordet nær »sine« helgener.

Et blivende kirkeretligt udtryk for udviklingens resultat blev senere formuleret på det andet koncil i Nicæa 787, der fastslog, at intet alter måtte være foruden relikvier, en regel, der har været efterfulgt helt op til vores tid (4). Alteret var det sted, hvor lovprisningen skete, og hvor Kristi offerdød gentoges gennem messeofferet, herunder også ved begravelser, hvor det sikrede den afdøde syndernes forladelse. For at opretholde en sømmelig omgang med dette vigtige nådemiddel tillodes i almindelighed kun én messe pr. dag pr. alter, ligesom præsterne kun måtte læse hver én messe dagligt. En praktisk undtagelse fra denne regel, som udover at tage hensyn til det hellige også må have haft til hensigt at regulere betalingen for afholdelse af privatmesser, gjordes dog netop, når det gjaldt begravelser.

Et var endvidere placeringen af helgenlevnene – noget andet, sådan som Ambrosius' eksempel viser det, folks higen efter at få deres egne grave så tæt på de hellige som muligt – »ad sanctos«. Da relikvierne blev

Indsvøbt og -syet i ligklædet lægges den døde i graven, fulgt på vej af munke og verdslige. Ønsket om at dø på rette måde under kirkens varetagt afstedkom i senmiddelalderen værker af den type, hvorfra billedet stammer. Dets titel er »Miroer de Mort«, Dødspejlet, trykt i Lyon omkring 1480 af Martin Husz. Efter Nilsson 1987.

flyttet ind i byerne, fulgte denne trang med. I starten søgte man at opretholde forbudet mod begravelser inden for byernes porte, men denne modstand blev gradvist nedbrudt, og det kan se ud til, at ikke mindst kirkens egne folk var medvirkende hertil, idet præsterne hævdede, at netop de burde hvile dér, hvor de i levende live havde frembåret deres offer, altså i kirken nær alteret. Dette var, hvad ærkebiskop Ambrosius påberåbte sig, og med sådanne begrundelser underbyggedes gejstlighedens gentagne hævdede af ret til begravelse i kirkerne, især i koret.

På kejser Justinians tid (527-565) indskærpede man ganske vist det gældende forbud mod kirkebegravelser, men undtog karakteristisk nok medlemmer af kejserhuset samt biskopper fra bestemmelsen og gav dermed grundlaget for de middelalderlige fyrsters krav på grave i kirkerne på linie med de gejstlige. Samtidig tillod man endeligt kirkegårde i byerne, hvor så i hvert fald lægfolket i princippet skulle finde plads.

I praksis udtrykkes resultatet af udviklingen af den beslutning, som en synode i Mainz formulerede i 813: i kirken må ingen begraves – med undtagelse af biskopper, abbeder, gode præster og tro lægfolk – »Nullus mortuus infra ecclesiam sepeliatur – nisi episcopi aut abbates aut digni presbyteri vel fideles laici« (5). Herfra var der ikke langt til i det daglige at acceptere betaling for at udføre begravelserne, skønt det ellers blev indskærpet, at kirken skulle yde denne kristenpligt uden vederlag, omend selvfølgelig en testamentarisk sjælegave til den afdødes sognekirke og -præst på den anden side var tilladelig. Antagelig blandt andet som følge af betalingen opstod det problem, at folk hævdede at have arveret til faste gravsteder, hvilket i overensstemmelse med princippet om det frie valg af gravsted og slægtssamhørigheden blev anerkendt fra kirkens side (6), hvilket samtidig tydeligt vidner om

»brugerbetalingen«. At sjælegaverne tillige skærpede interessen hos klostrene for at tilsikre formuende personer et sidste hvilested med garanti for institutionens evige forbøn, er klart, ligesåvel som at disse menneskers frie valg af gravsted udgjorde en trussel mod sognepræsternes ret til at begrave alle sognets døde – og dermed modtage sjælegaverne på linie med deres del af sognets tiende. Den almindelige regel blev, at de mennesker, som i kraft af deres formåen kunne vælge gravsted andre steder end ved den kirke, hvortil de betalte tiende, skulle yde sognekirken en vis betaling.

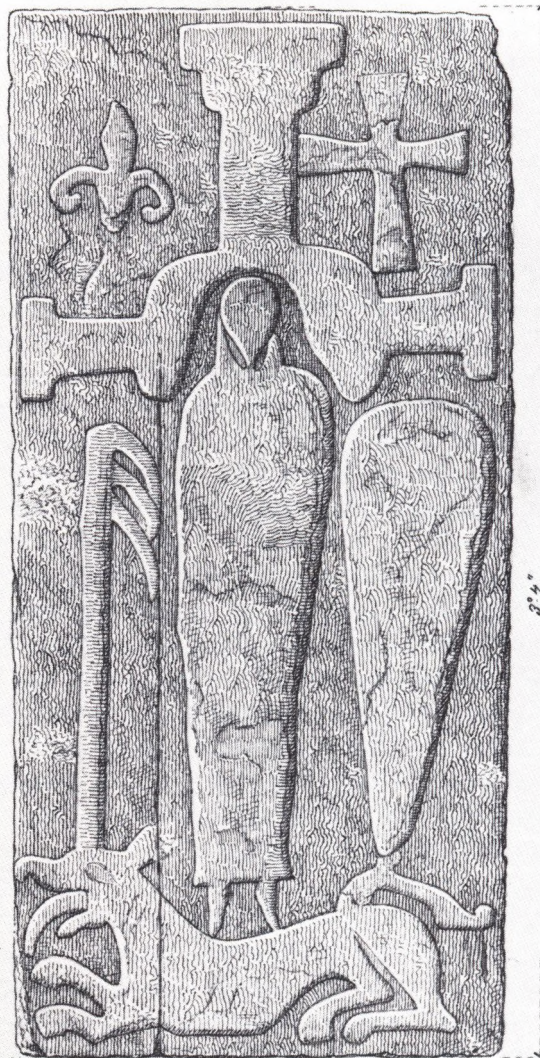
Den afsluttende, augustinsk prægede regelsamling på området findes i Gratians dekret fra 1140-erne, hvori der sættes en norm for den kanoniske ret, som til dels stadig er gældende. Overskrifterne på Gratians paragraffer aftegner tydeligt den kompromisprægede udvikling, som netop er skildret: Begravelse i kirken er forbudt, med undtagelse af forhallen – stedet, hvor messeofferet bringes, er ikke nogen gravplads. At blive begravet i en kirke gavner ikke dem, som dør i svær synd, altså uden tilgivelse. Derimod gavnede de af at blive begravet i en kirke, som ikke er døde i svær synd, for da beder slægtningene for dem. Undtaget fra forbudet mod begravelse i kirken er kun biskopper, abbeder, værdige præster og troende lægfolk. At begrave de døde ved kirken er fornuftigt, fordi man i denne kan bringe messeofferet for de døde, ledsaget af bønner og almisser. At blive gravlagt nær alterets relikvier indebærer kun, at den døde overgives til martyrernes beskyttelse, og at bønnens kraft derved forstærkes (7).

Det bør vel fremhæves, at der i ovenstående i modsætning til, hvad man måske kunne forvente, ikke tages udtrykkelig afstand fra ligbrænding, og at orienteringen af graven og den dødes placering i forhold til verdenshjørnerne ikke berøres. Der er tydeligvis kun tænkt på begravelse i form af en jordfæstegrav, men

uden at man fra teologisk side i øvrigt synes at have betragtet denne eller nogen bestemt placering af liget som en forudsætning for, at den afdøde på kristen vis kunne genopstå til sin tid. På den anden side foreskrev traditionen, at den døde blev lagt med fødderne mod øst, således at han på opstandelsens dag kunne rejse sig mod den genkommende Kristus. Det er imidlertid først så sent som ved 1100-årenes begyndelse, at denne skik findes nedtegnet, derefter indgår den i de almindelige forskrifter. Når det endvidere gælder den ofte fremførte antagelse om, at visse partier af kirkegården, især pladserne i kirkens tagdryp, var særligt ansete, så kan dette, lige så lidt som eventuelle tendenser til en opdeling af gravene efter de afdødes køn eller bopæl inden for sognet begrundes i de kanoniske regler. Men derfor kan praksis visse steder udmærket have bygget på sådanne folkelige forestillinger.

Ligbrænding var imidlertid et ukendt fænomen i den middelalderlige kristenhed, men en indskærpning af, at kun jordfæste kunne anvendes, træffes først i karolingisk tid, hvor ligbrænding, som datiden mødte den hos sachserne, blev anset for et hedensk fænomen, der skulle udryddes. At praktisere ligbrænding stred mod det eksempel, som Kristi egen jordefærd gav, samt mod bibelordet om, at kroppen skal vende tilbage til jorden, hvorfra den er kommet. Kroppen var endvidere skabt af Gud i hans billede, og kunne anses for Helligåndens tempel. Den burde derfor ikke skades

Granitligsten fra Lyngby kirke på Djursland med en Lazarus-agtig fremstilling af den døde i sit svøb. Hans mumieagtige skikkelse er indskrevet som stammen i et stort kors og flankeres af henholdsvis lanse og spidsvoalt skjold. Lilien over korset kunne antyde håbet om genopstandelsen, mens korset øverst til højre muligvis skal fortælle, at manden »tog korset«, dvs. var korsfarer. Hans kamp mod og overvindelse af det onde antydes af løven, han træder under føde. Tegning J. B. Løffler 1889. Foto: Nationalmuseet.

med ild. I praksis det vigtigste var nok argumentet om, at jordfæste i modsætning til ligbrænding nærrede troen på opstandelsen, selv om også kirken i den endelige udformning af sine regler stod fast på den principielle holdning, som nævntes ovenfor, nemlig at begravelsesmåden og gravens placering ikke var afgørende for den døde på opstandelsens dag. Guds almagt påvirkes under alle omstændigheder ikke af menneskelige handlinger (8).

Netop når det gælder forholdet til de afdødes jordiske rester og gravfreden, kan der altså konstateres et fortsat gældende, tilsyneladende paradoks i den kristne praksis. På den ene side den udtalte omsorg for de døde, som den f.eks. kommer til udtryk i bekymrede overvejelser over, hvorledes dog genopstandelsen på dommens dag skal forløbe for de mennesker, hvis legemer uheldigvis er blevet fortæret af ildebrand eller vilde dyr – på den anden side er i praksis den rent ud manglende respekt for og nærmest lemfældige omgang med gravenes skeletrester jo et velkendt fænomen. Men når ikke engang de helliges levn undgik adsplitelse, måtte pladsmangel på kirkegårdene og især inde i kirkerne samt de økonomiske interesser i sagen føre til det arkæologisk kendte billede af sammentrængte grave og delvist bortryddede skeletter, som nærmest er reglen for udgravninger af middelalderlige – og for den sags skyld også senere – gravpladser.

I de ovenfor nævnte traditioner og bestemmelser er der ikke ret meget, som direkte kan anvendes på en arkæologisk situation, og der må i det hele taget advares mod en for håndfast sammenkobling af skrevne og arkæologiske kilder. Kirkens anerkendelse af arveret til grave – og dermed genanvendelse af disse – er god at have in mente, specielt når det gælder de murede begravelser. I den forbindelse får også en måske ved første øjekast selvindlysende særregel, som optræder i fle-

re sammenhænge, en del af sin særlige forklaring. Det hedder nemlig, at ethvert menneske kun kan have én grav, og at den rette grav er dér, hvor hovedet hviler (9). Oversat til praksis må det netop indebære, at krænkelse af ældre grave kan accepteres, såfremt krænkerne fra disses indehavere efterlades i den indviede jord, måske ved at blive henlagt i den nye grav. At sammenblandede knogler, som fremkom ved anlæggelse af nye grave, i øvrigt kunne blive kastet i særlige behuse på kirkegårdene, kendes der også i Danmark eksempler på. På den måde forblev den døde trods alt stadig i kirkens varetægt inden for det indviede område, som kirkegård og kirke udgjorde (10).

Endnu et særtilfælde at nævne i forbindelse med reglen om den ene, rette grav, er den lidt makabre, såkaldte »Mos teutonicus«, hvilket ordret betyder »tysk skik« eller i friere form »begravelse på tysk«. Denne går ud på, at liget balsameres og indvoldene udtages, således at legemets dele kan blive begravet i f.eks. forskellige kirker, antagelig fordi den døde herved i endnu højere grad sikredes forbøn og ihukommelse. Herhjemme praktiseredes skikken over for den unge kong Oluf, død 1387, hvis hjerte og indvolde bisattes i Lund, mens kroppen førtes til Sorø. I øvrigt er der ikke tale om noget helt sjældent fænomen, og bl.a. i testamenter træffes der udtrykkelige anvisninger på, hvorledes testator til sin tid ønsker at blive fordelt. Måske er denne skik afledt af den praksis, som udøvedes over for visse fornemme lig, f.eks. korsfarere, som fra Det hellige Land skulle transporteres over lange afstande for at blive begravet det rette sted i den afdødes hjemland. Valgte man ikke at salte vedkommende ned i en tønde, kunne man simpelthen koge liget af, hvorefter de rensede knogler bekvemt kunne sendes af sted i et skrin, således som det muligvis blev ærkebiskop Jacob Erlandsen af Lunds skæbne. I hvert fald udgravede man

for nogle år siden i tomten af gråbrødrekirken i Lund en usædvanlig fornem grav med et skrin, hvori var nedlagt benene af en mand, der kan have været udsat for den omtalte proces (11). Afkogning blev under trussel om ekskommunikation forbudt af pave Bonifacius VIII i året 1300 (12).

På et mere generelt plan kunne sluttelig overvejes, om der hos kirken i dennes første tid herhjemme måske herskede en vis, generel modstand mod kirkebegravelser. Der er nemlig kun konstateret ret få grave inde i de ældste, udgravede trækirker, ligesom der i det hele taget er forholdsvis langt mellem de middelalderlige grave i sognekirkerne. Eksempelvis kan nævnes bykirken Sct. Stefan i Lund, hvor der gennem hele dennes levetid på ca. 300 år kun blev gravlagt i alt 34 personer inde i selve stenbygningen, mens kirkegården rummede skeletrester af mindst 3200 individer (13). Præsterne har næppe nogensinde fået virkeliggjort det generelle ønske om begravelse i deres egen kirke nær alteret, og selv om især medtagelsen af »laici fideles« – de tro lægmænd – i gruppen af dem, som kunne få en grav i en kirke, åbner rige muligheder, som i hvert fald blev kraftigt udnyttet af samfundets mægtigste, har man på det lokale plan muligvis holdt mere igen (14). Eventuelt har flertallet af dem, som overhovedet havde mulighed for at vælge, dvs. betale, et særligt gravsted, foretrukket klostrene fremfor deres sognekirke? De to modsætninger tegnes af oplysninger om valg af gravsted i et par formuende mænds testamenter. 1261 ønsker Peder Olafsen af Karise at blive gravlagt i sin egen kirke, nemlig Karise, hvorimod Jacob Herbørnsen i 1299 udsætter sig en grav i klostret i Esrum, mens han til sin egen kirke giver en grå hest, foruden pengegaver til præst og diakon (15). En vis fornemmelse af, hvorledes praksis i øvrigt har været, fåes imidlertid af den gruppe kilder, som skal omtales i det følgende. Frem for alt giver de

dog et indtryk af, hvorledes man vædede sine handlinger ind i et sammenhængende, liturgisk mønster, der skulle forklare og begrunde, hvad man gjorde.

3. Liturgisk vejledning og tolkning

Fra 600-årene og fremefter foreligger der en række »håndbøger« med vejledninger og forklaringer til kirkenes liturgi. De opræder under navne som »De ecclesiasticis officiis«, »De divinis officiis« og lignende. Disse umådelig vidt udbredte værker indeholder gennemgange af liturgien til næsten enhver lejlighed og søger at begrunde og forklare denne med henvisninger af både historisk og symbolsk-allegorisk art (16). Som nævnt i indledningen knytter der sig blandt andet visse vanskeligheder til vores brug af dem, og egentlig er der ikke tale om hverken normative eller beskrivende kilder i gængs forstand.

Det ældste værk i genren er Isidor af Sevilas (død 633) »De ecclesiasticis officiis«, som trods titlen ikke rummer meget om vort emne (17). Dette skyldes, at det egentlige dødsufficium og dødsmessens liturgi først fastlægges senere, idet de med sikkerhed først er omtalt hos Amalar af Metz (død ca. 850) i hans »De ecclesiasticis officiis«. Heri grundlægges den blivende middelalderlige tradition (18), omend også den noget tidligere og i øvrigt betydningsfulde Alcuin (død 804) behandler liturgien ved død og begravelse (19). En efterfølger for Alcuin er abbed Rupert af Deutz (død 1129/30), som i 1111 offentliggjorde sin »Liber de divinis officiis«. Denne følger imidlertid i sin opbygning kirkeåret og rummer derfor ikke direkte henvisninger på fremgangsmåden ved begravelse (20).

1100-årenes hovedforfatter på det liturgiske håndbogsområde er utvivlsomt Pariser-liturgikeren Jean Beleth eller Johannes Belethus. Hans værk »Summa

Jean de France, Duc de Berry, (død 1416), bestilte i årene kort før 1400 hos sin tids førende bogilluminatorer en række tidebøger, hvis miniaturer hører til middelalderkunstens ypperste. En af bøgerne, i dag kun delvist bevaret og betegnet »Très-Belles Heures de Notre Dame« blev uivst af hvilken grund efterladt ufuldendt af kunstneren. I begyndelsen af 1400-årene kompletteredes den med flere billeder, af hvilke bl.a. dette tilskrives Jan van Eyck. I hans illusionistiske kirkerum, hvor dødsmissen læses, står den klædesovertrukne ligbåre for alteret, og over den er rejst et »chapelle ardente« med landskaberne Hollands og Hainauts våbener. Under billedet står afsnittets overskrift »La messe des mors«, og indtegnet i initiallet R – det første bogstav i messens ordlyd »Requiem aeternam dona eis, domine« – toner Kristus frem som verdensdommer. I bunden af bladet vises velsignelsen af graven med røgelse og vievand. Torino, Museo Civico, »Très-Belles Heures de Notre Dame«, fol. 116 r.

de ecclesiasticis officiis« henvendte sig til den almindelige verdensgæstlighed med en gennemgang af alle kirkenes dagligt genkommende forretninger. Bogen fik gennem talrige afskrifter stor udbredelse i de følgende århundreder, også i Norden, og skal behandles nærmere her som en første eksponent for den udviklede, middelalderlige tradition.

Beleth er sandsynligvis født senest engang i 1120-erne. Hans dødsår kendes ikke, men falder tidligst efter 1165. Første gang han omtales, er i 1135, hvor han befinder sig i benediktinerklosteret Tiron i ærkebispedømmet Chartres. Sine senere studier har han rimeligvis foretaget i Paris, hvor han sandsynligvis også skrev sin bog, det eneste, som i dag med sikkerhed vides at være bevaret fra hans hånd. Den tredje og endelige version af »Summa« må have været færdig engang mellem 1160 og 1165 at dømme ud fra de personer, som Beleth referer til i den (21). Beleths »Summa« er i 1976 udsendt i en kritisk udgave, etableret på baggrund af ca. 180 middelalderlige håndskrifter. Derimod kendes der øjensynlig ikke inkunabeltryk af værket (22). Det består af 165 kapitler af uens længde, som i udgivelsen er underdelt i et varierende antal paragraffer. I kapitel 159-161 behandles død og begravelse, og i det følgende skal gives en parafrase af indholdet samt en oversættelse af de centrale paragraffer (23), disses nummer angives i parentes.

Kapitel 159 handler om tjenesten for de døde. Først behandles stedet for begravelsen. Kirkegården skal indvies af biskoppen og det slås fast, at intet menneske kan have mere end én grav – dér, hvor hovedet hviler, er den rette grav (159b). Kirkegården er kun for de kristne, der ikke må begraves sammen med jøder eller ekskommunicerede (159c). Beleth anfører flere navne for kirkegården og begrundet dem historisk og til dels filologisk (159d-e). Dernæst siger han om kirkebegrav-

I Det Kongelige Biblioteks samling af tidebøger findes fragmenter af en bog, hvis miniaturer tilskrives 1400-årenes mest fremstående bogmaler, Jean Fouquet fra Tours (1415-80). Alle de fem billeder er malet ind i et stort D – i dette tilfælde starten på salmen »Dilexi, quoniam«. Ligtoget, som medfører kærter på stager, er med den klædesovertrukne bære nået til kirkegården. Denne omgives af en mur med et tilsyneladende åbent halvtagshus ind mod begravelsesområdet, et træk, som ofte ses på tilsvarende franskprægede billeder, og som kan opleves i stenbygget pragtudgave omkring Camposanto Vecchio nord for Pisas domkirke. Over scenen hæver sig kirkens runding og byens tårne. Billedet dateres til perioden 1450-80 og stammer fra et manuskript, som samleren Terkel Klevenfeldt købte i Paris 1743, og som siden skænktes til Christian VI. Det Kongelige Bibliotek, København, Gl. kgl. S. 1610, f. 65).

velser, at disse kun er tilladt for de helliges lig. Men udenom kirken må der begraves (159i).

Det næste punkt handler om, hvem som må begraves. Der findes forskellige regler for folk, som er døde henholdsvis på søen eller i kamp (159k). Vigtigt er det, at der skal sættes et kors ved gravens hovedende. Det skal vise den dodes tro samt skræmme djævelen bort (159l). Herefter følger regler for, hvem der ikke kan

begraves på kirkegården (159q-r). Om kvinder, som er døde i barselseng, hedder det, at de kan jordes på kirkegården, men uden forudgående ceremonier af nogen art i kirken – sådanne må altså ellers være det almindelige. Fosteret skal tages ud og begraves uden for kirkegården (159s).

De døde skal begraves i ligklæde og med sko, således at de er rede til at begive sig af sted på dommens dag. De skal ligge med hovedet i vest og fødderne i øst (159t). Gejstlige skal, hvis de er ordinerede, begraves i de dertil hørende klædningsstykker. Hvis de ingen rang har opnået endnu, skal de jordes som lægfolk – men først klippes og barberes (159u).

Kapitel 160 er om indretningen af tjenesten for de døde. Det indeholder en udredning af dødsofficiets udvikling, og herunder omtales messerne for den døde på syvende og tredivte dagen efter begravelsen samt det stedfindende misbrug af denne skik.

Kapitel 161 omhandler selve afholdelsen af dødsofficiet. Det angives, hvilke bønner og salmer der skal bruges (161b-d). Om fremgangsmåden ved messen hedder det (161e) »Ved messen bør der ikke ofres røgelse, det vil sige, at alteret ikke bør incenseres, men kun liget, selv om skik og brug er anderledes«. Dette påbud begrundes med Moselovens forbud mod at ofre røgelse til fordel for sig selv (2. Mosebog, 30,37) (161f). Efter yderligere forklaringer angående forskellige liturgiske detailspørgsmål kommer Beleth til fremgangsmåden, som skal følges af de omkringstående ved dødsfald.

Når et menneskes sidste time synes inde, skal det lægges på gulvet, eller på strå med et kors anbragt ved fødderne. Hvis den døende er lærd, skal der læses for ham af Lidelseshistorien, for at han kan angre des mere (161k). Efter at døden er indtrådt, skal klokkerne ringe for at folk kan bede for den døde. For en kvinde

ringes der to gange, for en mand tre og for en gejstlig så mange gange, som han har grader. Ligeledes skal der ringes, mens liget føres til kirken, og igen, når det derfra bæres ud til graven (161m).

Før liget vaskes og lægges i kiste, skal præsten komme til stede, medbringende vievand, og bede for den dodes sjæl. Først derefter bæres liget til kirken, og så skal messen synges (161n).

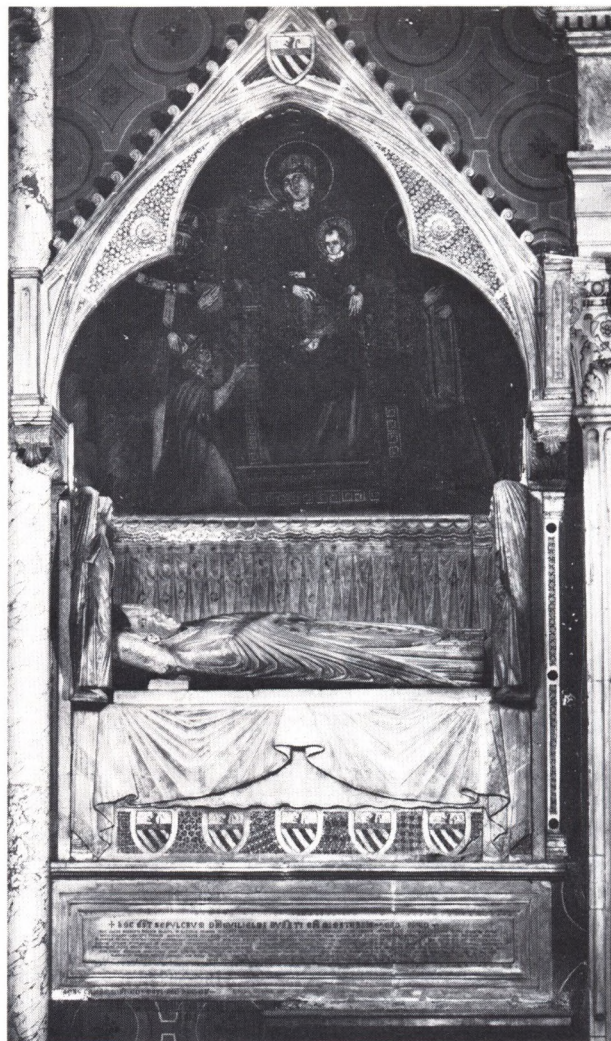
Efter messen går præsten syngende rundt om båren, hvorefter liget bæres til graven under salmesang (161o). Den døde skal bæres af sine ligemænd, dvs. en gejstlig af gejstlige osv. Kvinder må dog ikke være ligbærere. »Dernæst lægges liget i graven og vievand og glødende trækul med røgelse sættes dér: vievand, for at dæmonerne, som i høj grad frygter vievand, ikke skal nærme sig liget. For djævlene plejer nemlig ofte at huser i de dodes kroppe, for at de i det mindste efter døden kan gøre det, som de ikke har kunnet i live. Der lægges røgelse for at fjerne ligstanken. Der lægges kul for at vise, at denne jord ikke mere kan regnes til fælles brug. For kul varer nemlig længere under jorden end noget andet, som kunne lægges der som vidnesbyrd« (161q). Endelig skal der spredes vedbend eller laurbær ud under liget i kisten, fordi disse i al evighed bevarer deres grønhed, og dermed viser, at de, som dør, dog lever videre i Kristus (161r), og i sidste afsnit af kapitlet tales om den gavn, som den døde kan have af de efterlevendes tjenester for ham (161s).

Sicardus af Cremona (s. 1155-1215), der som Beleth havde studeret i Paris, skrev et forholdsvis ofte citeret værk med titlen »Mitrale seu de officii ecclesiasticis summa«. I afsnittet om de dodes begravelse findes en næsten ordret gentagelse af Beleths ovenfor citerede afsnit (24). I tilsvarende form har anvisningerne fundet plads i »Ordo officiorum Senensis« for domkirken i Siena fra 1215 (25).

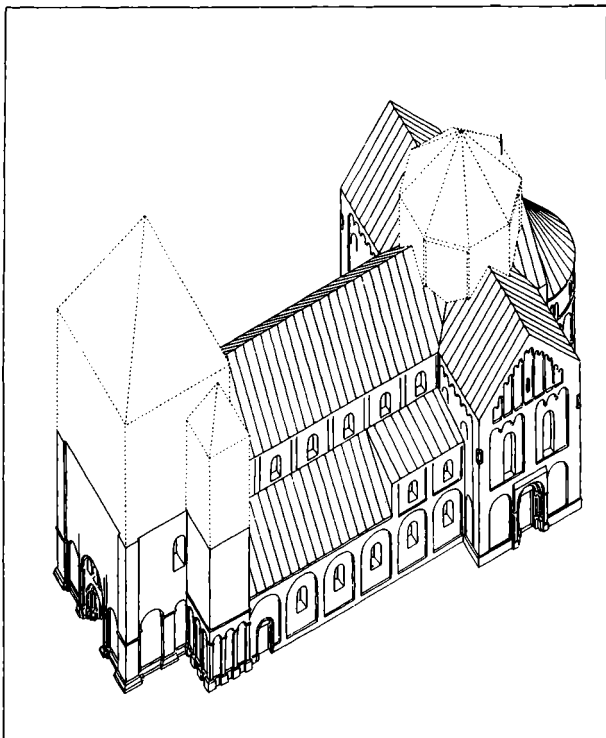
Både Beleth og Sicardus, men også de øvrige førnævnte forfattere er udnyttet af den sidste store kompilator af dette stofområde, Guillaume Durand eller på latin Gulielmus Durandus.

Durandus blev født ca. 1230 i Puimission i Provence og døde 1296 i Rom. Han var student og senere lærer i kanonisk ret i Bologna og Modena, men trådte i 1260-erne i pavelig tjeneste. Her beskæftigede han sig med styrelsen af dele af kirkestatens område og varetog dens interesser i kampen mod kejsermagten. 1285 blev han biskop af Mende i Sydfrankrig og var senere på tale som ærkebiskop af Ravenna, men i 1295 gik han atter i pavestolens tjeneste. Han ligger begravet i Rom i kirken Sta. Maria sopra Minerva, hvor hans gravmæle stadig kan ses (26).

Durandus' forfatterskab er omfattende og dels af kanonisk art, dels af liturgisk, og på begge områder betragtede hans eftertid ham som den afgørende autoritet. Efter sit kirkeretlige hovedværk »Speculum iudicale«, skrevet ca. 1270-90, betegnedes han ofte med navnet »Speculator«. Til hans berømmelse bidrog yderligere, at han nyredigerede det romerske pontificale, som i hans version blev normgivende til og med den trykte udgave, der kom 1485. Som biskop i Mende skrev Durandus det måske mest kendte af sine værker, »Rationale divinorum officiorum«, hvor hele den middelalderlige liturgi er systematisk fremstillet. I forhold til de tidligere forfattere er titlen »Rationale« ny. Den er hentet fra 2. Mosebog 28,15, hvor på latin talen er om ypperstepræstens »rationale«, der her betyder brystskjold, samt fra ordet »rationes«, grunde eller årsager. Sikre begrundelser var just, hvad Durandus tilsigtede med sit værk. Det rummer i almindelighed ikke nye synspunkter, men samler hele den foreliggende tradition op med tillæg af righoldige symbolske udlægninger (27).

Den kirkeretlige og kanoniske forfatter og autoritet Gulielmus Durandus døde 1296 i Rom, hvor han blev begravet i kirken Sta. Maria sopra Minerva, der betjenes af dominikanerne. Hans noget restaurerede gravmæle med en fremstilling af den døde biskop er i datidens romerske stil, med fremhævelse af den afdødes rang og fortjenester samt hans håb til Guds Moder, Maria. Foto: Alinari.

Som her antydet kan man have planlagt Ribe domkirke i tiden omkring 1225. Det aldrig rejste, ottekantede centraltårn over korskæringen har muligvis skullet markere netop denne del af kirken som det sted, hvor dens fornemste velgørere havde tænkt sig deres sidste hvilesteder i nær tilknytning til tjenesten ved højalteret. Siden 1259 udgjorde kong Christoffer I's grav midtpunktet i højkoret under korskæringskuplen, hvor han gennem sin dronnings messetilstelser sikredes kannikernes evige forbøn, uden at det var med tanke på ham, bygningen planlagdes. Derimod kan det jævaldrende, såkaldte Trekantrelief over portalen på det søndre tværskib tænkes at rumme nøglen til en forståelse af, hvorledes man på kong Christoffers tid har knyttet kirken og dens kraft sammen med herliggørelsen af den døde konge. Efter: Danmarks Kirker, Ribe amt.

Durandus' Rationale blev umådelig udbredt gennem hele resten af middelalderen og tillige i tiden derefter, men antallet af bevarede håndskrifter kendes for

nærværende ikke (28). 1459 udsendtes i Mainz det tidligste inkunabeltryk af Rationale, som hermed endog blev det første ikke-bibelske værk, der sendtes i trykken. Frem til år 1500 kom ikke mindre end 144 udgaver af bogen, og også i tiden efter middelalderen blev Rationale optrykt til stadighed (29). Her som andetsteds i nyere litteratur citeres det efter den vistnok hidtil yngste udgave, Napoli 1859, hvor man i øvrigt har tilføjet Beleh's Summa (30). Af oversættelser kan nævnes en fransk af Jean Golein (død 1403) (31), samt et par uddrag, oversat til henholdsvis fransk og engelsk (32).

Værket er delt i otte bøger, som ifølge Durandus' fortale behandler hver sit emne. I syvende bog om kirkeåret bærer kapitel 35 titlen »Om tjenesten for de døde« (33). Durandus følger her den samme disposition som tidligere Beleh, men er mere vidtløftig. Om røgelsen siger han tilsvarende (stk. 29), at denne ikke skal anvendes til incensering af alteret. Derimod må den samme med vievand bruges ved den dodes legeme.

Samme kapitels stykke 38-41 rummer vejledningen i begravelser og tolkningen af disse ceremonier. Begyndelsen af stykke 38 lyder: »Dernæst anbringes (liget) i graven, i hvilken der på forskellige steder sættes vievand og glødende trækul med røgelse. Vievand, som dæmonerne frygter meget, for at de ikke skal nærme sig liget, de plejer nemlig at husere i de dodes kroppe for i det mindste efter døden at udrette det, som de ikke nåede i livet. Røgelse anbringes dér for at fjerne ligstanken, enten for at den døde kan synes at have bragt sin Skaber en velbehagelig duft af gode gerninger, eller for at vise, at bønners hjælp gavner de døde. Kullene som vidnesbyrd om, at denne jord ikke mere kan regnes til fælles brug, for kul varer nemlig længere under jorden end noget andet«.

Der er i det hele taget udpræget overensstemmelse

mellem Beleths og Durandus' tekster. I Beleths tilfælde er det værd at notere, at han utvivlsomt har kendt den kanoniske lovgivning i en udformning, svarende til, hvad den som nævnt fik hos Gratian ved midten af 1100'erne (34). Hans fremstilling kan derfor næppe tænkes at stride imod, hvad man var villig til at anerkende som praksis i kirken, selv om det ikke er ensbetydende med, at hans anvisninger nogetsteds blev efterlevet i deres fulde udstrækning, eller at de bygger på, hvad han selv eller andre kan have oplevet.

Kompilatoren Durandus' ord kan ikke tillægges større vægt end hans forbilledes tekst, men ud fra en arkæologisk synsvinkel må det betegnes som en interessant fornyelse, når Durandus foreskriver, at vievand og trækul med røgelse skal sættes på forskellige steder i graven. Sandsynligvis kan netop dette træk kædes sammen med en sparsomt forekommende gravskik i det middelalderlige Danmark, hvor et lille antal grave udover den døde rummede én eller flere lerpotter med trækul. På linie med tilsvarende, såkaldte gravpotter i Frankrig må der efter alt at dømme være tale om røgelseskar, hvorfra der under begravelsen udsendtes velugt fra røgelseskorn, som lå på glødende trækul i potterne. Denne gravskik samt de anførte citater og deres baggrund er behandlet mere udførligt andetsteds (35).

4. Gravskik i middelalderens Danmark – skriftlige kilder

Skriftlige kilder med oplysninger om middelalderens gravskik i Danmark er der få af, især når man ser bort fra de knap så sjældne optegnelser om, hvornår og hvor samfundets bedst stillede stedtes til hvile. Et oplagt eksempel på det sidste kan hentes i litteraturen om kong Knud den Helliges martyrium og helgenkåring, som udspillede sig i Odense fra kongens drab 1086 til henstillingen af hans ben i et skrin på Sct. Knuds kir-

kes højalter i 1100 eller 1101. Hermed står vi ved undtagelsen, men det er dog interessant at notere sig, at Ælnoth, der ca. 1120 skrev den udførligste, men også seneste og sandsynligvis mest farvede fremstilling, fra først af lader Knud og hans bror blive begravet under gulvet i den kirke, hvor de faldt, nemlig Sct. Albans kirke. Om Knuds tro og ligeledes dræbte følgesvende hedder det, at de jordedes i samme kirkes »atrium«, hvilket både sprogligt og reelt enten kan betyde »forhal« eller »kirkegård« (36). Sådanne notitser træffes tillige i den såkaldte Øm Klosters Krønike fra 1200-årenes første del og midte, hvor et par abbed- og bispegraves placering inden for klosterets bygningskompleks er angivet, og hvoraf det fremgår, at abbeder i overensstemmelse med cistercienserordenens sædvane kunne jordes i kapitelsalen (37). Endvidere kan nævnes necrologier eller anniversarier, hvor indførslen af en person under vedkommendes dødsdag primært skulle sikre afholdelse af de indstiftede messer og årtider, men hvor det kan være tilføjet, hvor den pågældende har sin grav i kirken. I Ribe domkirkes tredje og yngste anniversariebog, anlagt ca. 1400, og som i dag kun kendes i fragmenter gennem senere afskrifter, bemærkes f.eks. om Ribe-borgeren Herbert Sommer, død 1296, at han ligger »under en blå sten indlagt med messing«. Om kanniken Tuve Thorstansen, død 1387, hedder det sammesteds, at han hviler »under en blå sten, i hvilken der er to hoveder«. Her er der, særligt for Herbert Sommers vedkommende, øjensynlig tale om usædvanlige gravminder, men i øvrigt træffes omtalen af netop de blå ligsten, der som importerede kan have været i høj kurs i Ribe, flere steder, f.eks. i Ribe Bispekrønike (38). Jævnside med denne type kilder må sluttelig nævnes et fænomen som den såkaldte »Tabula Ringstadiensis«, et senmiddelalderligt gravkatalog fra Sct. Bendts kirke i Ringsted, hvori kongeslæg-

tens døde er indført og deres grave under kirkens gulv placeret i forhold til hinanden (39). Fælles for denne og andre, lignende optegnelser er imidlertid, at det er begrænset, hvad de rummer om selve gravskikken, særligt, hvis der spørges efter udformningen af graven og deslige.

Heller ikke blandt de som nævnt få, trods alt eksisterende anvisninger på, hvorledes omsorgen for de døde skal forme sig, skal man forvente at finde den slags detaljer oplyst. I mange tilfælde drejer det sig om generelle og summariske tekster, der er lidet givende i arkæologisk sammenhæng, og som især for de mere udførliges vedkommende i høj grad bygger på traditionsbestemte forlæg.

Dette gælder for en af de ældste kilder med anvisninger på fremgangsmåden ved død og begravelse, *Consuetudines Canonice* fra Lund, nedskrevet omkring eller først i 1130-erne. Indholdet går tilbage på den såkaldte Marbach-regel for kannikers samliv, som atter er afhængig af ældre regulativer fra klosteret Cluny (40). Vi kan ikke vide, i hvilket omfang man i virkeligheden fulgte anvisningerne i Lund, og under alle omstændigheder gav *Consuetudines* ikke forskrifter for, hvordan begravelser almindeligvis skulle forme sig i 1100-årenes Danmark, da teksten er beregnet for det eksklusive foretagende, som kannikesamlaget udgjorde. Ikke overraskende er det, at reglerne har flere lighedspunkter med Beleths ovenfor refererede, lidt yngre tekst. Men skønt brugen af både vievand og røgelse indgår i ceremonierne, nævnes der intet om de to tings anbringelse i graven, langt mindre om dennes udformning, ligets placering eller lignende (41).

Ser vi på de bevarede, ganske vist en hel del yngre testamenter, som er opsat af Lunde-kanniker, rummer også disse kun få direkte anvisninger på, hvordan testators jordefærd skulle forme sig, idet det vel blot var

underforstået, at man fulgte tidens og stedets praksis, enten man nu rettede sig efter *Consuetudines* i senmiddelalderen eller ej. Hvad der frem for alt var vigtigt, var imidlertid at sikre afholdelsen af messer og årtider, med tilhørende klokkeringning, samt bestræbelser på at udsmykke kirken, specielt særligt udvalgte altre, som måske var stiftet af testator.

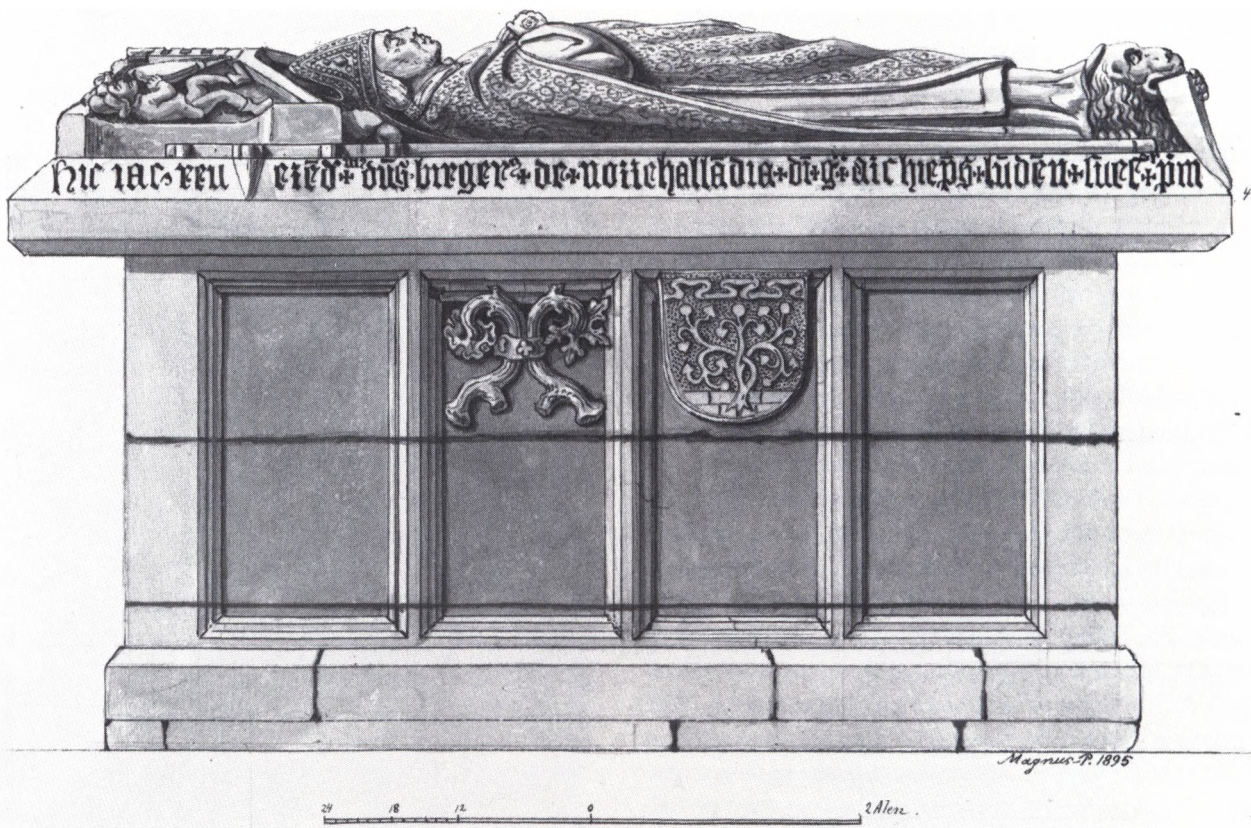
Testamenterne viser, at det var dyrt at få sig en grav i domkirken, samt at nogle pladser var mere eftertragtede end andre, og at genanvendelse af grave, måske i form af familiegavsteder, var acceptabel. Kanniken Petrus Helghoni betænker således i 1352 Lunds domkirke, »hvor jeg vælger min grav i Hr. Svends grav foran den salige martyr Thomas' alter efter særlig tilladelse af min herre ærkebiskop af Lunds domkapitel ...« (42). Tilsvarende ønsker dekanen Hinrik Bokholt 1369 at blive begravet nær ved ærkebiskop Peders grav (43), muligvis samme biskop Peder, ved hvis hoved ærkebiskop Niels 1399 placerer sin grav (44). 1418 vælger dekanen Johannes Jacobi sin grav »foran den hellige jomfru Marias billede, midt i gulvet ved siden af ærkebiskop Magnus' grav til den nordre side ...« (45). Den faste formular i både kannikernes og andres testamenter er »... eligo sepulturam meam ... jeg vælger min grav ...«, eller, som det lyder på datidens dansk i 1437 »... hvor som jeg udvælger mit lejersted ...« (46). I tilslutning hertil står i reglen en specificering af de gaver, som skænkes den pågældende kirke eller måske et særligt alter. Hertil knyttes også stiftelse af messer og årtider, i visse tilfælde både for testator selv, for hans svoger, hans søster og bror med deres forældre, således som kanniken Sven Saxtorph foreskriver det i 1404 (47). Hans tilsyneladende meget velhavende, ældre kollega Niels Bunkeflo, som gjorde sit bo op 1346, er i stand til foruden at stifte altre, også at foreskrive evige messer og årtider (48). Mest storslået

træffes denne stræben efter delagtighed i messens nådemidler måske i kong Christoffer af Bayerns testamente 1448, hvor kravet er evige messer i domkirken i Roskilde og i Vor Frue kirke i København, foruden afholdelse af årtider i samtlige tre nordiske landes domkirker, mod passende sjælegaver (49). At valget af gravsted og de dermed forbundne gaver til kirken udtrykkelig kunne gøres betinget, ses i 1299, hvor kanniken Kristiarn i Lund skænker et pænt beløb til domkirken, hvor det, som han udtrykker det, er hans hensigt at blive begravet, såfremt Gud inden hans død lader det gældende interdict blive ophævet. Skulle Kristiarns død indtræffe under interdictet, som altså må have forhindret begravelse i domkirken, ønsker han at blive jordet i gråbrødrenes kirke, og da skal de have pengene. Hvornår Kristiarn døde, ved vi ikke, men tilsyneladende fik han sin grav i domkirken, eftersom det er i dennes arkiv, hans testamente er indgået (50).

Særlige ønsker med hensyn til begravelsen er der generelt set få af, men spørgsmålet er selvsagt også, hvor meget af den slags, der i det hele taget blev skrevet ned, og dermed havde mulighed for at nå os. 1292 bestemmer den velhavende fru Gyde, hr. Skielm Bangs datter, at det fløjl, som lægges på hendes ligbåre, siden skal skænkes Vor Frue kloster i Sorø, hvor hun udvælger sit lejersted, til en ny messehagel (51). Da den førnævnte ærkebiskop Niels i 1379 gør testamente, indstifter han først af alt en stort anlagt, årlig messe på Sct. Gregorius' dag i Lunds domkirke foran Sct. Laurentius' alter. En øjensynlig vigtig detalje er, at man ved den lejlighed under trussel om ekskommunikation skal brede det purpurklæde, som Niels skænker kirken, ud over hans grav – og ikke andre steder (52). Det tekstile skrud i kirkerummet har sikkert været af væsentlig betydning – således også for ærkebiskop Karl, der i sit testamente 1334 vælger sin grav i apost-

Broderet gravdække – eller med middelalderens udtryk en »baldekin« – med en afbildning af den svenske, i folkeligt omdømme hellige Holmger Knutsson. Dækket, som er fra slutningen af 1400-årene, lå over Holmgers grav i Skoklosters kirke. Det er af grønt klæde og broderet med silke, guld og sølv i relief. Foto: ATA, Per Bergström.

Degnesønnen Birger fra Halland (død 1519) gennemløb en stejl kirkelig karriere, hvis højdepunkt var hans valg i 1497 til Danmarks ærkebiskop, og dermed tillige pavelig legat og Sveriges primas. I sin instruks for tjenesten omkring hans sarkofag i krypten i Lunds domkirke foreskriver han udover talrige praktiske forholdsregler også messer for de mennesker, der havde haft betydning for ham i hans liv, helt fra dengang, han var en fattig, sulten skoledreng. Adam van Düren har gengivet ærkebispens i fuldt skrud, liggende på sarkofagen, som fortsat danner midtpunkt i domkirkekrypten. Tegning: J. Magnus-Petersen, 1895. Foto: Nationalmuseet.

len Mathæus' og Sct. Dionysius' kapel, som han derfor skænker både et stykke linnedklæde og en »baldekin«. Der er her næppe tale om en baldakin til ophængning over alteret eller graven, men om betegnelsen på et kostbart, sikkert broderet stykke tekstil, som bredtes

over giverens grav. Lignende prydelser giver ærkebiskoppen også til andre alter i Lunds domkirke, foruden til kirker andetsteds, som han havde tilknytning til. Også ærkebiskop Anders Sunesens grav i domkirken skænkes en baldekin (53). En anden iøjnefaldende mu-

lighed for at smykke kirken var stiftelse af midler til det voks, som skulle brænde i de evige lamper foran altrene, hvor hostien, Kristi legeme, blev opbevaret. Dette gøres af Tuve Attenmark 1309 til fordel for Sct. Hans og Vor Frue kirker i Ribe og med baggrund i renteindtægter fra grunde i byen, som tillægges hans arvinger – men hvis disse svigter deres forpligtelse til at udrede kirken dens penge, skal ejendommene overgå til kirken (54). I øvrigt slår jordnær og snusfornuftig bekymring for at komme ordentligt herfra ofte igennem i testamenterne – for blot at nævne et eksempel fra år 1400, hvor Henrik Soniksen, efter bl.a. at have valgt gravsted i Løgumkloster, til allersidst skriver: »Item Laghoni tymberman Ripis in nullo teneor, ut credo, et si ille credit, quod sibi teneor, cum heredibus meis computabit« – »Fremdeles Lage tømmermand i Ribe, som jeg intet skylder, så vidt jeg ved, og hvis han tror, at jeg skylder ham noget, så må han tage det op med mine arvinger« (55).

Der kunne anføres en del flere tilsvarende eksempler fra de middelalderlige testamenter, men alt i alt er de allerede omtalte antagelig typiske. I tilslutning til dem skal nævnes ærkebiskop Birger Gunnersens messestiftelse i krypten i Lunds domkirke fra ca. 1512-13 (56). I denne usædvanligt omfangsrige instruks om tjenesten ved Birgers sarkofag, som efter bispens restaurering af krypten skulle udgøre midtpunktet i denne, er medtaget de mindste detaljer, såsom rensningen af afløbsrender under gulvet, aflåsning af krypten, belysning og rengøring (57). Men der er næppe et ord om selve sarkofagen og intet om, hvordan Birger egentlig ønsker at blive begravet. Vi må derfor gå ud fra, at man har fulgt domkirkens almindelige praksis, som sikkert var kendetegnet af større pragt og udvendighed, når den døde var selve ærkebisp. Men det er påfaldende, at Birger, som ellers ikke sparede, når det gjaldt at for-

herlige sig selv og sin sociale opstigning, tilsyneladende ikke nærede specielle ønsker i forbindelse med sin jordefærd. Han er her på linie med den række ældre eksempler, som blev fremdraget og kommenteret ovenfor, og alt i alt må man fastslå, at det for de mennesker, som overhovedet havde mulighed for valg og særlige bestemmelser i forbindelse med deres jordelivs endeligt, frem for alt gjaldt om at sikre sig i det hinsides – samt at forblive i de efterlevendes erindring. Eftermælet har ikke været det mindst væsentlige i forbindelse med de trufne testamentariske dispositioner, men det har været intimt forbundet med datidens kristne trospraksis.

Blandt de kilder med tilknytning til kirken, som direkte omtaler begravelsesskik, må nævnes manualerne, håndbøger for sognepræsterne. Af disse kendes i dag en halv snes stykker fra nordisk middelalder. Det drejer sig i alle tilfælde om ret sene manuskripter eller tryk, omend teksten som sådan er ældre (58).

Manualet fra Notmark på Als indeholder Odense stifts tradition, som den må have været før nogle ændringer sidst i 1400-årene. Manualet dateres til 1300-årene og har formentlig været til brug i en almindelig sognekirke. Teksten indeholder bl.a. ritualerne ved begravelse, isprængt enkelte »regi-bemærkninger«. Efter at ceremonierne i kirken er overstået, hedder det således: »Her bæres liget ud af kirken«. Ved graven følger yderligere salmer og bønner, hvorpå: »Her lægges liget i graven, graven incenses«. Og mod slutningen af ceremonien: »Så stænker præsten vievand over graven og opfordrer til at bede for den døde« (59).

Lignende ritualer findes i manualer fra både Sverige og Norge, og i nogle tilfælde er også jordpåkastelsen omtalt (60). Om tilkastningen af graven hedder det i det svenske Hemsjö-manuale, at den sker allerede mens præsten beder de sidste bønner ved graven (61).

I Slesvigs Liber Agendarum, trykt 1512, følger efter velsignelsen af graven følgende anvisninger, afbrudt af salmesang: »Gør korstegn med skovlen i graven i de fire hjørner« – »Gør korstegn over kisten« samt til slut: »Her kastes jord over den døde« (62). Der foreskrives ligeledes jordpåkastelse og korssigning af graven i manualen fra Roskilde, der forelå trykt 1513 (63).

Den efterleven af almindelig skik og brug, som må have været normen til alle tider, har nok skylden for, at der er så få arkæologisk set interessante oplysninger i de ovennævnte tekster. I nogle af manualerne har man endog undladt at bemærke, at liget skal lægges i graven (64). Med hensyn til selve udformningen af gravene svigter kilderne totalt, noget, som også gælder de to liturgikere, Beleth og Durandus.

Ønsker arkæologien at få rede på gravenes udseende og udviklingen af forskellige typer samt få viden om eventuelle træk af kronologisk betydning, må man ty til de arkæologiske kilder, samt i nogen grad også til billedstoffet, omend det i lighed med de skrevne fremstillinger præges af traditioner, der langt fra altid binder i virkelighedens praksis. Som fremhævet allerede i indledningen, er det imidlertid ved en kritisk konfrontation af alle relevante kildegrupper, at den sikreste og mest nuancerede opfattelse opstår. På det nuværende forskningsstade må man snarest efterlyse en fornyet og tilbundsgående arkæologisk behandling af den middelalderlige gravskik som en del af grundlaget for en sådan forståelse.

Noter

1. Den primære indsamling af stoffet til denne artikel skete i forbindelse med udarbejdelsen af mit hovedfagsspeciale i faget middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet (Madsen 1978, jvf.

Madsen 1983 og 1990). I foredragsform blev artiklens indhold fremlagt på Det Arkæologiske Nævns møde om kirkegårdsudgravninger på Panum Institutet, 2. nov. 1987, jvf. Nævnets rapport derom.

2. Især Ariès 1976, Panofsky 1964, 1 og 2. Meiss 1968, Boase 1972, Erlande-Brandenburg 1975, Brown 1980. Om liturgien Bernard 1933, Rowell 1977, Rutherford 1980. Den nyeste nordiske oversigt over emnet, især på svensk grundlag og med inddragelse af landskabslovene, er Nilsson 1987. Tilsvarende oversigter er bl.a. givet af Kornerup 1873, Gay 1931 og Gardell 1945, jvf. KHLNM, I, art. Begravning og bd. 5, sp. 423-452, art. Gravklæder m.fl. Wallin 1951 behandler især nyere tids forhold. Af større udgravningspublikationer fra udgravninger af kirkegårde kan nævnes Gejvall 1960 og Redin 1976. I øvrigt henvises til Jakob Kieffer-Olsens artikel i dette bind af hikuin.
3. Marquardt 1886 s. 374ff.
4. Kötting 1965 s. 10-24. Vellev 1975. Nellemann og Legut 1987. Om efterfølgelse af Den Hellige Gravs Kirke, stifterforherligelse samt herunder begravelse nær relikvier og andre, se Erdmann og Settler 1977.
5. Ruland 1901 s. 175f. Kötting 1965 s. 24-35. Kyll 1972, s. 104 m. citat af Mainz-synodens tekst.
6. Ruland 1901 s. 172ff.
7. Decretum Gratiani, I, Secunda pars causa XIII. Questio II., sp. 720-732. Codex Iuris Canonici, Liber tertius, canon 1154-1254, s. 349-355. Jvf. Nilsson 1987.
8. Nilsson 1987 s. 141. Ahnlund 1928 s. 113ff. går ud fra den påståede afsky for at blive begravet nord for kirken. Hans mange eksempler herpå er imidlertid eftermiddelalderlige og ofte af legendarisk art. Karakteristisk nok afviser han (s. 127f) to gode middelalderlige eksempler på grave nord for en kirke, nemlig ved domkirkerne i Roskilde (jvf. Löffler 1897) og Skara som undtagelser, forårsaget af fremmed indflydelse.
9. Ruland 1901 s. 175.
10. Ariès 1974 s. 18ff. Uldall 1950. KHLNM, 13, art. Ossuarium. Kyll 1972 s. 114ff antyder, at behuse i det af Kyll undersøgte område er en senmiddelalderlig foreteelse. Nilsson 1987 s. 144ff behandler indvielsen af kirkegården, herunder de oplysninger om dens brug og eventuelle opdeling efter de afdødes køn, som visse landskabslove foreskriver – i strid med den kanoniske opfattelse, jvf. Gejvall 1960.
11. Schäfer 1920. Stüber 1976 s. 143ff. Boase 1972 s. 113. Mårtensson 1973, jvf. Roesdahl 1979. Brown 1980 s. 273ff om fordelingen

- af den franske kong Philip V's jordiske rester i 1322. Om den danske kong Oluf se SRD, VI, s. 534.
12. Ruland 1901 s. 175.
  13. Mårtensson 1980 s. 100 ff. Persson og Persson 1980 s. 151f.
  14. Worsaae og Herbst 1858. Madsen 1980. Müller-Wille 1982 samt 1986 m. yderligere henvisninger. Især Erdmann og Zettler 1977, samt Rötting 1985 med henv. til tyske forhold, jvf. Meckseper 1985, bd. 1, s. 62ff. Stiesdal 1983, 1 og 2, jvf. Nyborg 1985. Om den franske tradition se Erlande-Brandenburg 1975, Brown 1980 og Gisey 1960.
  15. Erslev 1901 s. 9, 45,1 og -,3.
  16. Douteil 1, 1976 s. 33. KHLNM, 13, art. Rationale.
  17. LfTh&K, 5, sp. 786. Migne PL, 83, sp. 737-826.
  18. Ruland 1901 s. 190f. NCE, 1, s. 363f.
  19. Migne, PL, 101, sp. 1175-1286, cap. L. sp. 1277-1280.
  20. Haacke 1967 s. IXf., 470ff.
  21. Douteil, 1, 1976 s. 31f. LfTh&K, 5, sp. 1009.
  22. Ses ikke i GW.
  23. Douteil, 2, 1976 s. 303-319.
  24. LfTh&K, 9, sp. 729. DDC, 7, sp. 1008ff. Migne PL, 213, sp. 9-436, sp. 424-430.
  25. Atchley 1909 s. 204 m. henv. t. G. C. Trombelli (ed): *Ordo officiorum ecclesiae Senensis, Benoniae* 1766.
  26. DDC, 5, sp. 1014-1075. LfTh&K, 3, sp. 611f. RfprotTh&K, 21, s. 298f. Davies 1910 s. 263. Panofsky 1964, 1 s. 77.
  27. Martimort 1965 s. 42. Strömberg 1955 s. 7, 55f. DDC, 5, sp. 1028. KHLNM, 13, art. Rationale. Douteil, 1, 1976 s. 31.
  28. Douteil 1969 s. VIII, XIIIff., hvorefter udgivelsen skal ske i »Studi e Testi«, Città del Vaticano, – forgæves eftersøgt.
  29. Sarton, 2, 1931 s. 1127. GW, 7, nr. 9101-9144.
  30. Durandus, ed. 1859.
  31. Sarton, 2, 1931 s. 1175, 1392.
  32. Sarton, 2, 1931 s. 1128. Malbois 1934 s. 182f. DDC, 5, sp. 1074. OxDict, 1974 s. 434.
  33. Durandus, ed. 1859 s. 700-708.
  34. DDC, 4, sp. 615.
  35. Madsen 1977, 1978, 1983 og 1990.
  36. VitæSanc s. 127, jvf. Ariès 1974 s. 18f.
  37. Madsen 1977 s. 137 m. henvisninger.
  38. Madsen 1980 s. 43ff.
  39. ScriptMin, 2, s. 76f og 82ff, jvf. Worsaae og Herbst 1858 s. 46f. Yderligere foreligger f.eks. fra Sorø klosterkirke »Catalogus illustrium Soræ Sepulorum«, SRD, IV, s. 539-545.
  40. Weibull 1923 s. XIV. Jørgensen 1908 s. 146f. Consuetudines er genudgivet af Buus 1978, jvf. Ahlers Møller og Buus 1987 med en karakteristik og datering af de her relevante dele s. 25ff.
  41. Weibull 1923 s. 40ff.
  42. Erslev 1901 s. 111,1.
  43. Erslev 1901 s. 139,7.
  44. Erslev 1901 s. 148,5.
  45. Erslev 1901 s. 190,6f.
  46. Erslev 1901 s. 208,1.
  47. Erslev 1901 s. 175,2 og 176,1-3.
  48. Erslev 1901 s. 91,7 og 92,1-2.
  49. Erslev 1901 s. 213,3-5.
  50. Erslev 1901 s. 46,6.
  51. Erslev 1901 s. 37,7.
  52. Erslev 1901 s. 148,2.
  53. Erslev 1901 s. 67,2-4. KHLNM, 5, art. Gravtække.
  54. Erslev 1901 s. 63,4-6.
  55. Erslev 1901 s. 172,6.
  56. Weibull 1908 s. 276ff.
  57. Sanctuarium Birgerianum s. 61f, 65f. Jvf. Weibull 1908.
  58. KHLNM, 11, art. Manuale. Johansson 1950 s. 37f, 47ff.
  59. Ottosen 1970 s. 15f., 27, 102ff.
  60. Johansson 1950. Johansson 1952. Fæhn 1962 s. 92f, 100.
  61. Johansson 1950 s. 99 ff, 177ff.
  62. Freisen 1898,1 s. 20f, jvf. s. 27.
  63. Freisen 1898,2 s. 42ff, 50ff.
  64. Johansson 1950 s. 99ff.
  65. Olsen 1946 s. 94ff.

Litteratur

- Ahlers Møller, B. og Buus, E.: Herre – vasker du mine fødder? Mandatumliturgien i Marbach og Lund, studier i håndskriftet *Necrologium Lundense* (o. 1130), København 1987.
- Ahnlund, N.: *Svensk sägen och hävd*, Kulturbilder, Stockholm 1928.
- Atchley, E. G. C. F.: *A History of the Use of Incense in Divine Worship*, London 1909.
- Ariès, P.: *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, London 1974.
- Bernard, A.: *La sépulture en droit canonique du décret de Gratien au Concile de Trente*, Paris 1933.

- Boase, T. S. R.: *Death in the Middle Ages, Mortality, Judgment and Remembrance*, London 1972.
- Brown, E. A. R.: *The Ceremonial of Royal Succession in Capetian France. The Funeral of Philip V*, *Speculum, A Journal of Medieval Studies*, 55, nr. 2, 1980, s. 266-293.
- Buus, E. (ed.): *Consuetudines Lundenses. Statutter for kannikesamfundet i Lund c. 1123*, København 1978.
- Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis maximi iussu digestus Benedicti Papae XV – ed. Petro Card. Gaspari, Città del Vaticano 1933.
- Davies, G. S.: *Renascence, The Sculptured Tombs of the Fifteenth Century in Rome, With chapters on the previous centuries from 1100*, London 1910.
- DDC: *Dictionaire de droit canonique*, 1-7, Paris 1935-65.
- Decretum Gratiani: *Decretum magistri Gratiani* ed. Friedberg, Aemilius, 1, Lipsiae 1879.
- Douteil, H.: *Studien zu Durantis »Rationale divinatorum officiorum« als kirchenmusikalischer Quelle*, Regensburg 1969.
- Douteil, H.: (red.): *Iohannis Beletth summa de ecclesiasticis officiis* 1-2, i *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* XLI-XLII, Turnholti: Brepols 1976.
- Durandus ed. 1859: *Rationale Divinorum Officiorum a rev.mo domino Gulielmo Durando ... Accedit aliud Divinorum Officiorum Rationale a Joanne Beletho ...*, Neapolis 1859.
- Erdmann, W. og Zettler, A.: *Zur Archäologie des Konstanzer Münsterhügels, Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung*, 95, Heft 1977, s. 19-134.
- Erlande-Brandenburg, A.: *Le roi est mort, étude sur les funérailles, sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Bibliothèque de la Société Française d'Archéologie 7, Paris 1975.
- Erslev, Kr. (ed.): *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, København 1901.
- Freisen, J. (ed.): *Liber Agendarum ecclesie et diocesis Sleszwicensis*, Paderborn 1898, 1.
- Freisen, J. (ed.): *Manuale Curatorum usum ecclesie Roskildensis*, Paderborn 1898, 2.
- Fæhn, H. (ed.): *Manuale Norvegicum, Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii ævi*, bd. 1, Oslo 1962.
- Gay, Vitus: *Guds Agre*, i Secher, K. (red.): *Ligbrændingens Historie i Danmark*, København 1931, s. 91-200.
- Gejvall, N.-G.: *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*, Lund 1960.
- Giesey, R. E.: *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Genève 1960.
- GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, 7, Leipzig 1938.
- Haacke, H.: *Rupert von Deutz: Ruperti Tuitiensis Liber de Divinis Officiis* edidit H. Haacke, *Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis* VII, Turnholti: Brepols 1967.
- Johansson, H.: *Hemsjömanualet. En liturgi-historisk studie*, Stockholm 1950.
- Johansson, H.: *Bidrag till den svenska manualetraditionen*, *Lunds Universitets Årsskrift, ny följd, 1. afdelingen*, bd. 47, nr. 6, 1951, Lund 1952.
- Jørgensen, E.: *Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling*, København 1908.
- KHLNM: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1-21, København 1956ff.
- Kieffer-Olsen, J.: *Middelalderens gravkik i Danmark*, hikuin 17, 1990.
- Kornerup, J.: *Om Middelalderens Begravelsesmaade i Danmark*, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1973, s. 251-276.
- Kyll, N.: *Tod, Grab, Begräbnisplatz, Totenfeier, Zur Geschichte ihres Brauchtums im Trierer Lande und in Luxemburg unter besonderer Berücksichtigung des Visitationshandbuchs des Regino von Prüm (†915)*, *Rheinisches Archiv, Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn*, 81, Bonn 1972.
- Kötting, B.: *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Köln/Opladen 1965.
- LfTh&K: *Lexikon für Theologie und Kirche. Begründet von Michael Buchberger. 2. Aufl. hsg. v. Josef Höfer u. Karl Rahnar*, 1-10, Freiburg 1957-65.
- Løffler, J. B.: *Danske Gravstene fra Middelalderen*, København 1889.
- Løffler, J. B.: *En Kirkegaard fra den ældre Middelalder*, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1897, s. 225-246.
- Madsen, P. Kr.: *Bispegrave på Øm kloster*, hikuin 3, 1977, s. 137-156.
- Madsen, P. Kr.: *Gravpote-grave og gravpotter med særlig vægt på forholdene i middelalderens Danmark*, utrykt hovedfagsspeciale i middelalder-arkæologi, Aarhus Universitet 1978.
- Madsen, P. Kr.: *Christoffer den første grav i Ribe domkirke*, *Mark og Montre* 1980, s. 37-54.

- Madsen, P. Kr.: Gravens vellugt, Skalk 1981, nr. 5, s. 27-30.
- Madsen, P. Kr.: A French Connection: Danish Funerary Pots – a Group of Medieval Pottery, *Journal of Danish Archaeology* 2, 1983, s. 171-183.
- Madsen, P. Kr.: En senmiddelalderlig klukflaske fra Ribe domkirke, *Fra Ribe Amt* 1988, s. 174-183.
- Madsen, P. Kr.: Gravens vellugt, Danske gravpotter fra middelalderen, Forlaget hikuin, Højbjerg 1990 (i trykken).
- Malbois, A.: La Messe et l'Office au XIIIe siecle d'apres Durand de Mende, i *Revue Apologetique Doctrine et Faits Religieux*, 30e Année, Tome 59, Paris 1934, s. 182-201 og s. 415-435.
- Marquardt, J.: Das Privatleben der Römer, Erster Teil, Leipzig 1886, genoptryk Dannstadt 1975.
- Martimort, A.-G.: *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, 1-2, Freiburg 1965.
- Meckseper, C. (udg.): *Stadt im Wandel, Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150-1650*, bd. 1-4, Stuttgart 1985.
- Meiss, M.: La Mort et l'Office des Morts a l'époque du Maître de Boucicaut et des Limbourgs, *Revue de l'Art* 1968, nr. 1-2, s. 17-25.
- Migne PL: J. P. Migne: *Patrologiae Cursus Completus ... Series Latina ... accurante J. P. Migne, ... t. I-CLXI*, Paris.
- Müller-Wille, M.: Königsgrab und Königsgrabkirche, Funde und Befunde im Frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Europa, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 63, Mainz u. Frankfurt a.M. 1982, s. 350-412.
- Müller-Wille, M.: anmeldelse af Kongens Makt og Ære, red. Blindheim, M., Gjørder, P. og Sæverud, D., Oslo 1985, *Offa* 43, 1986, s. 386-388.
- Mårtensson, A. W.: En mærkelig grav i gråbrødernas klosterkyrka i Lund, *Kulturen* 1973, s. 137-144.
- Mårtensson, A. W.: Sit Stefan i Lund. Ett monument ur tiden, Lund 1980.
- Nellemann, G. og Legut, E.: Sankt Birgitte Kirkes relikvier, Fremmede helgener i en dansk kirke, *Folk og Kultur, Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab* 1987, s. 23-38.
- Nilsson, B.: Död och begravning, Begravningskicket i Norden, Tanke och Tro, Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv, *Studier till Det medeltida Sverige* 3, Stockholm 1987, s. 133-150.
- Nyborg, E.: Om romanske kirketårne i Danmark, Kongens makt og ære, Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år (red. Blindheim, M., Gjørder, P. og Sæverud, D.), Oslo 1985, s. 93-100.
- NCE: *New Catholic Encyclopedia*, New York 1967.
- Olsen, K.: *Illuminerede franske Tidebøger*, *Bogvennen, Aarboeg for Bogkunst og Boghistorie*, ny Række, Bd. 2, København 1946, s. 89-106.
- Ottosen, K.: *The Manual from Notmark*, København 1970.
- OxDict: *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. by Cross, F. L., 2. ed., London 1974.
- Panofsky, E.: *Tomb Sculpture, its changing aspects from ancient Egypt to Bernini*, (ed. Jansson, H. W.) New York 1964, 1.
- Panofsky, E.: *Early Netherlandish Painting, its Origin and Character*, Cambridge, Mass. 1964, 2.
- Persson, E. og Persson, O.: Medeltidsfolket från kvarteret Repslagaren, i Mårtensson, A. W. 1980, s. 151-170.
- Redin, Lars: *Lagmanshejden, Et gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*, Lund 1976.
- RfprotTh&K: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 3. Aufl. Leipzig 1921.
- Roesdahl, E.: *Saltede helte*, Skalk 1979, nr. 5, s. 32.
- Rowell, G.: *The Liturgy of Christian Burial, An Introductory Survey of the Historical Development of Christian Burial Rites*, *Alcuin Club Collections* no. 59, London 1977.
- Ruland, L.: *Die Geschichte der kirchlichen Leichenfeier*, Regensburg 1901.
- Rutherford, R.: *The Death of a Christian: The Rite of Funerals, Studies in the Reformed Rites of the Catholic Church*, vol. VII, New York 1980.
- Rötting, H.: *Die Grablegung Kaiser Lothars III. am 31. Dezember 1137, Ausgrabungen in Niedersachsen, Archäologische Denkmalpflege* 1979-1984, Stuttgart 1985, s. 287-293.
- Sanctuarium Birgerianum eller Erkebiskop Birgers Fundatz paa Gudstjenesten i Kraften i Lunde-Domkirke, Suhm, P.F. (udg.): *Samlinger til den Danske Historie* I, 3, København 1780, s. 1-89.
- Sarton, G.: *Introduction to the History of Science*, 2, Washington 1931.
- Schäfer, D.: *Mittelalterlicher Brauch bei der Überführung von Leichen*, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Jhg. 1920, Berlin 1920, s. 478-498.
- ScriptMin: *Scriptores Minores historiae danicae mediaevi*, bd. 1-2, udg. Gertz, M. Cl., København 1917-20.
- SRD: *Scriptores rerum Danicarum mediaevi, I-IX*, ed. Langebek, J., Suhm, P. F. et al., Haafnia 1772-1878.

- Stiesdal, H.: Grave i tidlige vesttårne, Nogle nyere iagttagelser, hi-
kuin 9, 1983, 1 s. 7-23.
- Stiesdal, H.: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, Kir-
kens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller (red. Johan-
sen, H.), København 1983, 2, s. 13-38.
- Strömberg, Bengt: Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde
under medeltiden, Lund 1955.
- Stüber, K.: *Commendatio animae*, *Sterben im Mittelalter*, Geist
und Werk der Zeiten, Nr. 48, Bern/Frankfurt a.M. 1976.
- Uldall, K.: Benhus og benkiste, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark
1950, s. 167-174.
- Vellev, J.: Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift, Fynske
Minder 1975, s. 23-61.
- VitæSanc: *Vitae Sanctorum Danorum*, udg. v. M. Cl. Gertz, Kø-
benhavn 1908-12.
- Wallin, C.: *Gravskick och Gravtraditioner i sydöstra Skåne*, Stock-
holm 1951.
- Weibull, L.: Ärkebiskop Birgers gudstjenestetiftelse i kryptkyrkan i
Lund, *Historisk Tidskrift för Skåneland*, 2. bd., 1904-08, s. 273-
293.
- Weibull, L. (udg.): *Lunds Domkyrkas Nekrologium* utg. av L. W.,
Lund 1923.
- Worsaae, I.-I. A. og Herbst, C. F.: *Kongegravene i Ringsted Kirke*,
København 1858.